

ORGANSKA HRANA I TRADICIONALNI NAČIN UZGOJA KAO MOGUĆNOST RAZVOJA SRBIJE

*Veronika Boškov**, Visoka poslovna škola strukovnih studija, Novi Sad

Sažetak: *Proizvodnja organske hrane donosi mogućnost razvoja ruralnih krajeva jer je na takvim mestima zagađenje minimalno, pa je hrana proizvedena u takvim uslovima kvalitetnija zbog nižeg nivoa hemikalija utrošenih u procesu proizvodnje i kao takva pozitivnije utiče na zdravlje ljudi. Povratak tradicionalnom načinu proizvodnje donosi sigurnu ekonomsku dobit proizvođačima. Proizvodnja organske hrane otvara mogućnost razvoja privrede i ekspanzije izvoza.*

Ključne reči: *organska hrana, zdravlje ljudi, razvoj privrede.*

ORGANIC FOOD AND TRADITIONAL WAY OF FARMING AS THE DEVELOPMENT POSSIBILITY OF SERBIA

Abstract: *Production of organic food brings the possibility of development of rural areas where pollution is minimal, so that food produced in such conditions is better because of the lower levels of chemicals spent in the production process and thus has a positive effect on human health. The return to the traditional way of production brings secure economic benefit to producers. Production of organic food opens up the possibility of economic development and the expansion of exports.*

Key words: *organic food, human health, economic development.*

JEL classification: *L66, I15*

1. UVOD

Unošenjem hrane obezbeđujemo organizmu stvaranje energije i održavanje životnih funkcija. Ponuda mnogobrojnih novih proizvoda kako kuvane, brze ili konzervirane hrane je sve veća. Voće, povrće ili začinsko bilje koje raste na

* veronikaboskov1@gmail.com

različitim, dalekim delovima naše planete dostupno je svakodnevno na policama naših marketa bez obzira na sezonu. Mnogi proizvođači hrane u želji za što većom zaradom koju mogu ostvariti kroz povećanu prodaju, odnosno povećanje prinosa, upotrebljavaju veliki broj pesticida i svih dostupnih hemijskih sredstava koji mogu biti opasni po zdravlje ljudi. Voće i povrće uvezeno iz dalekih zemalja se često bere zeleno, sazreva u putu a da se ne bi kvarilo tretira se raznim hemikalijama. Biljke proizvedene i tretirane raznim hemijskim sredstvima završavaju u našim tanjirima ili služe za ishranu životinja. Životinje koje se hrane takvim proizvodima dodatno se tretiraju raznim antibioticima i hormonima za rast. Meso zaklanih životinja završava na našim tanjirima donoseći svu hemiju u naš organizam. To meso kupujemo u mesarama marketa gde se radi privlačnijeg izgleda ono dodatno prska raznim tečnostima, a u frižiderima su svetiljke koje emituju svetlost određene frekvencije i boje da bi meso izgledalo sveže i primamljivo kao da je sveže zaklano, a često su u pitanju i više puta zamrzavani proizvodi. Hrana danas izgleda predivno upakovana i poslagana u rafovima prodavnica, ali je njen kvalitet često pod znakom pitanja. Ako tome dodamo sve veću zagađenost vazduha, zemljišta i vode, spirala opasnih elemenata za ljudsko zdravlje se vrtoglavo širi. Pesticide i druge hemijske supstance mnogi naučnici dovode u vezu sa teškim bolestima, kao što su rak, Alchajmerova bolest, alergije, gojaznost, dijabetes. Uz unos raznih otrova u organizam kroz hranu, svakodnevno, u raznim oblicima – sasvim je normalno očekivati razne reakcije u telu.

2. ORGANSKA I GMO HRANA – PODELJENA MIŠLJENJA

Umesto termina „organska hrana“ često se koristi izraz „zdrava hrana“, ali se proizvođači hrane putem marketinga jako bore da se naziv „zdrava hrana“ izbacii iz upotrebe i zameni izrazom „organska hrana“ jer tvrde da ne može postojati podela na zdravu i nezdravu hranu. Potrošači su putem širokog spektra informisanja ipak dovoljno obrazovani i znaju da je organska hrana sigurno zdravija od industrijske i GMO hrane. Naučnici koji zastupaju tezu da nema neke razlike u kvalitetu između organskog načina uzgoja i industrijskog raznim istraživanjima potvrđuju svoje stavove. Tako profesor Tom Sanders, profesor nutricionizma na Kraljevskom koledžu u Londonu, izjavljuje da su istraživanja pokazala da između organske i neorganske hrane nema neke bitne razlike, a da one koje se iskazuju mogu biti posledica prirodnih varijacija: „Istraživanje je pokazalo da organske žitarice imaju manje proteina od konvencionalnih useva.“ Njegovo istraživanje je zasnovano na analizi 343 recenziranih studija iz celog sveta i objavljeno je u časopisu „British Journal of Nutrition“ (Barański et al., 2014).

Kod nas, na primer, profesorka Poljoprivrednog fakulteta Gordana Šurlan Momirović kaže da nije dokazano da genetski modifikovani organizmi

ŠKOLA BIZNISA, 1/2015, 129 – 137

negativno utiču na zdravlje i izazivaju sterilitet i kancer. Profesorka Šurlan Momirović je gostujući na RTS-u rekla da se ni za jednu hranu ne može reći da li je opasna po zdravlje ili ne, jer se kod nas ne rade ispitivanja: „Recimo, za meso koje danas jedemo ne možemo biti sigurni da li je opasno ili ne po zdravlje. Genetski modifikovani organizmi (GMO), koliko je danas ispitano u zemljama gde se koriste, nisu opasni za zdravlje i ne izazivaju štetne posledice“, naglasila je profesorka Šurlan Momirović (www.b92.net/mobilni/zdravlje/928179). Ona tvrdi da se hrana koju danas jedemo dobija konvencionalnim ukrštanjem između genotipova biljaka i životinja iste vrste, dok kod GMO dolazi do veštačkog ukrštanja u laboratoriji, a biljke sa novim osobinama se obično dobijaju tako što se ubacuju geni bakterija, virusa i drugih biljaka. Tako dobijene biljke su otpornije, produktivnije i imaju veći prinos. Donošenje zakona o GMO biće jedan od uslova za ulazak Srbije u Svetsku trgovinsku organizaciju, a profesorka Šurlan Momirović kaže da se GMO koristi u Kanadi, SAD, Južnoj Americi, Indiji, Africi, ali da i u tim i u ostalim zemljama ima dosta protivnika, čak i među naučnim radnicima.

Velika je borba između zagovornika ova dva načina proizvodnje hrane i svaka od strana svoje tvrdnje potkrepljuje dokazima i zaključcima izvedenim iz istraživanja.

Ipak, ne smemo gubiti iz vida da se organska hrana proizvodi na ekološki čistom i zdravom zemljištu, u čistom okruženju i bez upotrebe hemijskih sredstava. Nekada je to bio jedini oblik proizvodnje hrane, ali danas to više nije. Ne smemo zaboraviti šta je prirodno, a šta je rezultat čovekovih aktivnosti u hemijskim laboratorijama koje za cilj imaju povećanje produktivnosti radi profitabilnosti dovodeći u pitanje čovekovo zdravlje. Problemi koji se mogu javiti, a tiču se potrošača, odnose se uglavnom na dostupnost organske hrane u smislu definisanih mesta prodaje, načina obeležavanja takvih proizvoda i više cene u odnosu na iste takve proizvode koji nisu iz organskog uzgoja. Uočljivo obeležavanje organskih i GMO proizvoda bi omogućilo potrošačima da se sami opredele. Neobeleženi proizvodi ostavljaju mesta sumnji i nedoumici.

3. NASTANAK IDEJE O ORGANSKOJ PROIZVODNJI

Ljudi su počeli da tragaju za alternativnim postupcima u poljoprivredi početkom 20. veka. Austrijanac Rudolf Steiner 1924. godine osniva biodinamički pokret na osnovu saznanja koja je stekao studirajući filozofiju, zatim biologiju, fiziku i hemiju. „Biodinamička poljoprivreda, je pozitivno prihvaćena u praksi, kao poseban oblik ekološke poljoprivrede. Rudolf Steiner je smatrao da je hranjivost životnih namirnica u padu, tvrdeći da mineralna gnojiva i pesticidi „oduzimaju životnost bilju.“ (Steiner, 2004). Osnovna ideja je bila da se biodinamička poljoprivreda mora zasnivati na mešovitom gazdinstvu, gde se kombinuje biljna

i životinjska proizvodnja. Njegov osnovni princip u poljoprivredi je bio da se ne može dati život zemljištu samo prostim dodavanjem hemikalija u njega. U živi sistem zemljišta mora se dodati organska materija ojačana „kosmičkim silama“ koje će uliti život u takav sistem. Iz tog razloga, sledbenici te ideje koriste biodinamičke preparate koji (veruje se) usmeravaju kosmičke sile u zemljište i time povećavaju njegovu plodnost i snagu (Paull, 2006).

Lord Nortbourn je 1939. godine prvi put upotrebio naziv „organska poljoprivreda“ (ekološka poljoprivreda) u svojoj knjizi „Pogled na zemlju“ (1940), na osnovu svog koncepta po kojem je farmu smatrao za jedan organizam, da bi opisao ekološki uravnotežen pristup poljoprivrednoj proizvodnji, suprotno onome što je nazvao „hemijska poljoprivreda“ a odnosi se na veštačku plodnost stvorenu hemijom i ne zasniva se na objedinjenoj ekološkoj celini (Northbourne, 2003).

4. ORGANSKA PROIZVODNJA I NJENI PRINCIPI

Organska proizvodnja je sistem održive poljoprivrede koji se bazira na visokom poštovanju ekoloških principa putem racionalnog korišćenja prirodnih resursa, upotrebe obnovljivih izvora energije, očuvanja prirodne raznolikosti i zaštite životne sredine. Metode organske proizvodnje podrazumevaju primenu prirodnih postupaka i supstanci, a ograničavaju ili potpuno eliminišu upotrebu veštačkih i hemijskih sredstava, odnosno raznih oblika hemijskih supstanci. Organska proizvodnja u Srbiji je sve popularnija i ekonomski značajnija. Osnovu za razvoj organske proizvodnje i njegovu bazu čine usitnjeni posedi domaćinstava u privatnom vlasništvu i zemljište koje nije kontaminirano štetnim materijama. Ovaj vid poljoprivredne proizvodnje ima uslova najviše u netaknutim ruralnim područjima kojima može pomoći u razvoju. Ako uzmemo u obzir da Srbija ima mnogo napuštenih seoskih domaćinstava ili staračkih domaćinstava, to otvara mogućnost mladima koji nezaposleni godinama čekaju posao. Unosni i profitabilni poslovi nisu samo u gradu.

Osnovne principe za razvoj organske poljoprivrede postavio je IFOAM (Međunarodna federacija pokreta za organsku poljoprivredu). Na ovim standardima zasnivaju se regulative EU, zatim Codex Alimentarius, kao i Zakon o organskoj proizvodnji i organskim proizvodima Republike Srbije.

Osnovni principi na kojima se bazira razvoj organske poljoprivrede prema IFOAM-u su:

- **Princip zdravlja.** Organska poljoprivreda treba da održi i poveća zdravlje zemljišta, biljaka, životinja, ljudi i planete u celosti.

- **Princip ekologije.** Organska poljoprivreda treba da se zasniva na živim ekosistemima i ciklusima, da radi sa njima, da ih podržava i pomogne njihovom održanju.
- **Princip pravednosti.** Organska poljoprivreda treba da se zasniva na poštenim fer odnosima prema opštem okruženju, prirodi i životu.
- **Princip negovanja i staranja.** Organskom poljoprivredom treba upravljati na oprezan i odgovoran način da bi se očuvalo zdravlje i blagostanje sadašnjih i budućih generacija i ekosistema. (Padel, Röcklinsberg, & Schmid, 2009; Lutikholt, 2007).

Metodama organske biljne proizvodnje ostvaruje se minimalno zagađenje životne sredine a pospešuje održavanje plodnosti zemljišta i očuvanje biodiverziteta. Prilikom izbora sorti bilja prioritet imaju domaće autohtone sorte i sorte otporne na prouzrokovane bolesti i štetočine. Metode organske biljne proizvodnje određene su Pravilnikom o kontroli i sertifikaciji u organskoj proizvodnji i metodama organske proizvodnje. Organska proizvodnja teži uspostavljenju zatvorenog sistema proizvodnje. Proizvodnja biljaka i životinja spada u celovit koncept organske poljoprivrede. Iako je moguća proizvodnja biljaka bez stočarstva, obrnut slučaj nije dozvoljen, jer je ishrana životinja regulisana Pravilnikom o metodama organske stočne proizvodnje i Pravilnikom o kontroli i sertifikaciji u organskoj proizvodnji i metodama organske proizvodnje (Pravilnik o metodama organske stočne proizvodnje, 2002, čl. 30; Pravilnik o kontroli i sertifikaciji u organskoj proizvodnji i metodama organske proizvodnje, 2012, čl. 7, st. 11). Korišćenjem prirodnih metoda, oslanjajući se na lokalne izvore energije i repromaterijala na gazdinstvu, cilj je uspostavljanje jedinstvenog sistema biljne i stočarske proizvodnje. Organski gajene životinje se hrane organski proizvedenom biljnom hranom (Pravilnik o kontroli i sertifikaciji u organskoj proizvodnji i metodama organske proizvodnje, 2012).

Organske i neorganske poljoprivredne proizvode najčešće ne možete da razlikujete vizuelno. Crvljive jabuke i kvrgavo voće su česta zabluda potrošača koju često plasiraju i sami poljoprivredni proizvođači. Takvi proizvodi uglavnom nemaju veze sa organskim proizvodima već bi se pre moglo reći da su to zapušteni, a u najgorem slučaju i pogrešno tretirani proizvodi (možda u pogrešno vreme, neadekvatnim pesticidima ili u pogrešnim dozama). I organski proizvodi mogu da izgledaju reprezentativno (po veličini ili boji), mada to zavisi od mnogih drugih uslova (sortimenta, prirodnih i klimatskih uslova itd), a miris i ukus su im često intenzivniji zbog povećanog sadržaja materija specifičnih za biljku, koje su posledica korišćenja lokalnih, autohtonih sorti koje imaju takve karakteristike, a koje su poželjne u organskoj proizvodnji. Zbog toga potrošač mora da obrati pažnju na sledeće: ukoliko je proizvod proizveden u skladu sa standardima organske proizvodnje i u skladu sa zakonskom regulativom, proizvođač mora, na vidljivom mestu, a prema Zakonu

o organskoj proizvodnji Republike Srbije, da stavi nacionalni znak sa jasnim i vidljivim natpisom (Zakon o organskoj proizvodnji, 2010, čl. 27; Tomaš, Pejanović, Popović-Vranješ, & Maksimović, 2010, p. 69):

Napomena. Preuzeto sa <http://www.serbiaorganica.info/info-za-potrosace/kako-prepoznati-organski-proizvod/>

Pravo na korišćenje oznake „organski proizvod“ dobija se po ispunjenosti uslova i obavljenom postupku sertifikacije. Sertifikacija je dobrovoljan proces. Svaki proizvođač (i/ili grupa proizvođača, sakupljač, prerađivač, uvoznik, izvoznik) može da aplicira kod jedne od za to ovlaštenih i akreditovanih kuća radi započinjanja procesa sertifikacije, sve dok njegova aktivnost odgovara propisanom opsegu sertifikacije prema važećoj zakonskoj regulativi ili standardu. Ukoliko se ispune svi potrebni uslovi stiče se pravo na Sertifikat o usaglašenosti na određeni vremenski period. Tokom tog vremena obavlja se stalno praćenje upotrebe sertifikacionih referenci, odnosno oznaka usaglašenosti. Za vršenje procesa sertifikacije i izdavanje Sertifikata sama sertifikaciona kuća mora biti ovlašćena i akreditovana od strane nadležnih državnih organa. Sertifikacija u Srbiji se vrši uz poštovanje šeme sertifikacije objavljenih u Zakonu o organskoj proizvodnji (član 17–25) i Pravilnika o kontroli i sertifikaciji u organskog proizvodnji i metodama organske proizvodnje (član 3).

5. ORGANSKA PROIZVODNJA DANAS I NJENE RAZVOJNE MOGUĆNOSTI

Proizvodnju organske hrane u okviru svojih mogućnosti stimuliše i država Srbija. Pristupanjem Evropskoj uniji otvaraju se vrata za promet velikih količina organski proizvedene hrane sa našeg područja. Tržište koje bi se otvorilo pred našim proizvođačima moglo bi da preuzme svu proizvedenu količinu. Stimulacija ovog sektora mogla bi pozitivno da se odrazi na BDP Srbije. Da bi se ispoštovali visoki evropski standardi, naša zemlja je otvorila Nacionalnu referentnu laboratoriju u kojoj bi se hrana kontrolisala na nivou koji je kompatibilan sa evropskim standardima, a ovlašćena je i za izdavanje izvoznih i uvoznih dozvola i uverenja koje su važeće u zemljama EU. Otvaranjem i radom Direkcije za nacionalnu referentnu laboratoriju, Srbija dobija zaokružen sistem kontrole zdravstvene bezbednosti hrane, ispitivanja semena bilja i sadnog

ŠKOLA BIZNISA, 1/2015, 129 – 137

materijala u skladu sa međunarodnim standardima. Do kraja 2015. godine očekuje se i kompletno opremanje laboratorije za fizičko-hemijska ispitivanja hrane i hrane za životinje. Na taj način bi laboratorija postala garant bezbednosti izvoza hrane (Direkcija za nacionalne referentne laboratorije, Ministarstvo poljoprivrede i zaštite životne sredine Republike Srbije).

Ipak, Srbija nije do sada bila bez kontrole hrane. Poslove nacionalnih referentnih laboratorija za najrazličitija ispitivanja hrane, hrane za životinje i bolesti životinja obavljaju državne laboratorije (koje su referentne za određena ispitivanja u okviru svog obima akreditacije i koje su u sistemu kontrole bezbednosti hrane) i instituti, koji ove poslove za potrebe ministarstva obavljaju više decenija. Republika Srbija je osnivač ovih instituta. Posedujemo mrežu akreditovanih prestižnih laboratorija koje ove poslove obavljaju savesno i profesionalno dugi niz godina. O tome svedoči njihova akreditacija, koja je priznata širom sveta, a takođe i u zemljama EU. Da nije tako, Srbija ne bi mogla da izvozi hranu i proizvode niti u EU, niti u bilo koju drugu zemlju. Nigde u svetu ne postoji jedna univerzalna nacionalna referentna laboratorija za sva ispitivanja, već je to uvek više različitih laboratorija. Tako je i u Republici Srbiji. S obzirom na to da je Direkcija sa svojim laboratorijama samo deo postojeće mreže, kako se budu opremale laboratorije Direkcije, tako će se uključivati u rad i raditi pojedina ispitivanja, shodno potrebama ministarstva.

Mogućnost razvoja, kako na individualnom tako i na državnom nivou prepoznali su članovi Nacionalnog udruženja za razvoj organske proizvodnje „Serbia organica“, krovne asocijacije sektora organske poljoprivredne proizvodnje u Republici Srbiji i na dogovorenom sastanku sa resornim ministrom uputili predloge za dopunu i izmenu postojećih propisa koji uređuju oblast organske proizvodnje, a imaju za cilj podršku i unapređenje razvoja organske poljoprivredne proizvodnje. Njihov predlog je proširivanje liste investicija za koje se odobravaju podsticaji u Pravilniku o uslovima i načinu korišćenja podsticaja za unapređenje konkurentnosti i dostizanje standarda kvaliteta, kroz podršku investicijama u preradu i marketing u sektoru mleka, mesa, voća, povrća i grožđa, objavljenog u Službenom glasniku RS (br. 73/2014, 45/2015). Od maja 2015. godine regulisan je organski uzgoj ribljeg fonda, a očekuje se izrada regulative i za lekovite biljke.

Prvi, stidljivi koraci u proizvodnji organske hrane se naziru, a povećava se i broj udruženja i sertifikacionih kuća koje pružaju podršku. Na primer, u Subotici se radi na Akcionom planu razvoja organske poljoprivrede do 2020. Godine, kojim bi se postojećih 150 ha pod organskom proizvodnjom povećalo za nekoliko puta, a poljoprivrednici koji se opredele za takav vid proizvodnje mogu da računaju na informacionu i finansijsku podršku uz edukaciju i mogućnost povezivanja na tržištu. Aktivno učešće u informisanju i obuci poljoprivrednika

imaju organizacije „Udruženje Terras“ i „Serbia organica“. Proizvođači iz gradova i mesta kao što su: Kikinda, Zrenjanin, Lukino Selo, Svilajnac i mnogi drugi već su se opredelili za organsku proizvodnju, sertifikovali svoje proizvode i imaju obezbeđene kupce kako za semensku robu tako i za gotove proizvode. Njihov rad prati sertifikaciona kuća „Organic control system“.

Postoji još mnogo proizvođača hrane na organskoj osnovi koji nisu povezani između sebe ili organizovani u svojim aktivnostima. S obzirom da su kupci edukovani bar o osnovama dobrobiti organske hrane, potražnja raste. Povezivanjem proizvođača, jačanjem njihove snage i povećanom ponudom na za to predviđenim i obeleženim mestima, mogla bi se rešiti i poslednja prepreka koja kupce deli od organskih proizvoda – a to je cena. Tako udruženi i organizovani smanjili bi mnoge troškove koje kao individualni proizvođači imaju, a niža cena bi povećala prodaju na zadovoljstvo i zdravlje kupaca.

6. ZAKLJUČAK

Za razliku od intenzivne i industrijske, organska proizvodnja zasniva se na biološkoj ravnoteži sistema zemljište-biljka-životinja-čovjek. Samim tim, čuva se zdravlje ljudi i ostalog živog sveta i poštuju prirodni ciklusi u prirodi. Metode organske proizvodnje podrazumevaju primenu prirodnih postupaka i supstanci, a ograničavaju ili potpuno eliminišu upotrebu veštačkih hemijskih sredstava. Zahtev za organski proizvedenom hranom je u porastu, kao reakcija na saznanje o negativnim efektima savremenih načina proizvodnje. Podaci o štetnosti pesticida i činjenica da veštačka đubriva mogu sadržati radioaktivne materije, doveli su do potrebe za vraćanjem na način proizvodnje kojim se izbegavaju ove opasnosti. Organska proizvodnja, bez upotrebe insekticida, pesticida, fungicida i veštačkih đubriva, regulatora rasta, hormona, antibiotika i genetski modifikovanih organizama, predstavlja izbor svake nacije i svakog pojedinca koji vodi računa o sopstvenom zdravlju. Organska proizvodnja u Srbiji je sve popularnija i ekonomski značajnija, a zahvaljujući potencijalima, koji se pre svega ogledaju u velikom broju usitnjenih ili napuštenih poseda i zemljištu koje nije kontaminirano štetnim materijama, ovaj vid poljoprivrede može značajno doprineti razvoju ruralnih područja, a time i poljoprivrede uopšte. Tako se otvara krug razvoja, koji ide od individualnih proizvođača, preko regiona, pa do države.

REFERENCE

Barański, M., Srednicka-Tober, D., Volakakis, N., Seal, C., Sanderson, R., Stewart, G. B., et al. (2014). Higher antioxidant and lower cadmium concentrations and lower incidence of pesticide residues in organically

grown crops: A systematic literature review and meta-analyses. *British Journal of Nutrition*, 112(5), 794–811. pmid:24968103.

Direkcija za nacionalne referentne laboratorije, Ministarstvo poljoprivrede i zaštite životne sredine Republike Srbije. Preuzeto sa <http://www.dnrl.minpolj.gov.rs>.

Luttikholt, L. W. (2007). Principles of organic agriculture as formulated by the International Federation of Organic Agriculture Movements. *NJAS-Wageningen Journal of Life Sciences*, 54(4), 347-360. doi: 10.1016/S1573-5214(07)80008-X.

Northbourne, L. (2003). *Look to the Land*. Sophia Perennis.

Padel, S., Röcklinsberg, H., & Schmid, O. (2009). The implementation of organic principles and values in the European Regulation for organic food. *Food Policy*, 34(3), 245–251.

Paull, J. (2006). The farm as organism: The foundational idea of organic agriculture. *Elementals: Journal of Bio-Dynamics Tasmania*, 80, 14-18.

Pravilnik o kontroli i sertifikaciji u organskoj proizvodnji metodama organske proizvodnje. *Službeni glasnik RS*, 48/2011, 40/2012.

Pravilnik o uslovima i načinu korišćenja podsticaja za unapređenje konkurentnosti i dostizanje standarda kvaliteta kroz podršku investicijama u preradu i marketing u sektoru mleka, mesa, voća, povrća i grožđa. *Službeni glasnik RS*, 73/2014, 45/2015.

Pravilnik o metodama organske stočarske proizvodnje. *Službeni list Savezne Republike Jugoslavije*, 51/2002.

Preuzeto sa <http://www.b92.net/mobilni/zdravlje/928179>.

Preuzeto sa <http://www.serbiaorganica.info/info-za-potrosace/kako-prepoznati-organski-proizvod/>.

Steiner, R. (2004). *Agriculture Course: The Birth of the Biodynamic Method. Eight Lectures Given in Koberwitz, Silesia, Between 7 and 16 June 1924*. Rudolf Steiner Press.

Tomaš, M., Pejanović, R., Popović-Vranješ, A., & Maksimović, G. (2010). Organska proizvodnja kao faktor ruralnog razvoja AP Vojvodine. *Agroekonomika*, 47-48, 67-79.

Zakon o organskoj proizvodnji. *Službeni glasnik RS*, 30/2010.

Primljeno: 06.06.2015.

Odobreno: 19.06.2015.